

РОДОВ ЗНАК НА БЪЛГАРСКАТА КРИТИКА

100 години от смъртта на Нешо Бончев

Константин Еленков

Нашето Възраждане трябваше да има и своя критик. Чрез него сякаш да докаже, че пробуждането ни, ако и да е закъсняло, не е толкова едностранчиво, нито извън контекста на общоевропейското културно развитие. Критиката е едно от свидетелствата за зрелостта и пълнотата на националното самосъзнание. Тя регистрира степента на това осъзнаване, която най-добре разкрива духовното издигане на една нация. Ако Ботевият поетически гений е венецът на това издигане, а Вазов и Зах. Стоянов показаха неговите нравствени дълбочини и социална значимост, то самият факт, че сме имали тогава и критик като Нешо Бончев, е достатъчен, за да разберем смисъла и характера на това духовно осъзнаване и самоиздигане.

Има личности, чиито имена свързваме с началото на една епоха, с началото на велики духовни и културни преобразования. И такива — чието име е само знак за едно начало, за една нова дейност в духовния и културния живот на нацията. Нешо Бончев е от тия хора. Скромното му дело осветлява едно начало, което по историческа целесъобразност и необходимост допълня смисъла на националното ни самосъзнание, разкрива важна черта на националния ни характер. Това дело не извиква възхищение, не ни задава от възторг. Но то ни изпълва със спокойствие и сигурност, с увереност и самочувствие — началото е било добро . . .

Нешо Бончев бележи повратна точка в развитието на домораслия енциклопедичен дух: от позитивизъм към критицизъм, от разнопосочни и разнородни занимания към целенасочено центриране усилията на творческата воля. Родоначалникът на критическата ни мисъл подчини на критическия си дух всички свои изяви. В каквато и област да са те, той им придава критическа насока и конструктивно решение. Реалист и реформатор по стечение на обстоятелствата, Н. Бончев търси най-преки пътища за практическо прилагане на натрупаните знания и култура. Но срещу синовния дълг се възправя невъзможността той да бъде изпълнен. Основният мотив, главният двигател в поведението на патриотичния българин „засича“ още в първия си порив. Степента на неговото лично издигане никак не схожда с реалната картина на културния живот в поробеното му отечество. Неговият дух е култивиран невъзвратно напред; естетическият максимализъм на Н. Бончев има зад себе си освен двадесетте години в Русия и дотсега до делото на Белински, Чернишевски, Херцен, Добролюбов, но още и неотразимото влияние на един литературен разцвет.

Дългогодишният престой на Н. Бончев в Русия обяснява донейде и факта, че той приема робството на България като една даденост, която иначе не е в състояние да отмени законите на прогреса и в частност на художествено-естетическото

развитие. Имайки пред очи несъответствието между държавнообществения строй на крепостна царска Русия и високата степен на нейната революционно-демократична литература, нашият критик не може да приеме за нормално положението на нещата в родината. И той решава да критикува вътрешните неуредици, недъзите на духа, наместо да търси и отстранява явните причини за тяхната поява. Обяснението на този факт пак отправя към особената нагласа на духа му, който е култивиран при едни обстоятелства, външно сходни на тия, при които трябва да действа.

Като чете човек статиите на Н. Бончев, остава с впечатление, че той не обръща внимание на исторически сложилите се обстоятелства. Него сякаш не го интересува фактът, че България е под чуждо владичество. В същност за Н. Бончев това е само едно временно положение на нещата, което неминуемо ще се подобри към по-добро. Историческата неправда го интересува само като част от общата верига на причините, спъващи развитието на страната по пътя на прогреса. Критикът гледа като че през робството, далеч напред, там, където няма да се интересуват от причините за нашата назаднаост, но ще питат къде са били тогава будните и просветените. Такъв ни се рисува Н. Бончев поне в енергичните му първи статии за училището, както и в прегледа на сп. „Читалище“. Без да декларира убежденията си, без да предлага своя програма, тихо, но твърдо той иска да докажем на света, че имаме дух и че сме равни във всичко на всички. Това не е максимализъм. Това е по-скоро един исторически оптимизъм, чиито лъчи огряват само силните духом и правят, щото мислите и делата им да ни изглеждат някак несъобразени със съществуващия ред и конкретна обстановка.

* * *

Своята литературно-публицистична дейност Нешо Бончев пречупва през призмата на обществено-полезното, на социално съобразното. А в народотворната си работа е изцяло завладян от светия бяс на художествено-естетическите си преображения. Високообразован, той се мъчи през целия си кратък живот да даде практическа насока на придобитите опит и знания. В статиите за училището сам многократно повтаря: задачата на училището е не да тъпче младите със знания, но да изостри практически потребността им от знание. Колко актуални са и сегашните акценти, които слага в статиите си върху педагогическите принципи Н. Бончев! „Първото начало е: образувай разума; второто: образувай волята.“ „Работата на училището е чрез немногото, но добре усвоено знание да изостри ума на детето дотолкова, дето като излезе из него да стъпи на ноги и да може само да продължава своето учение и възпитание“ (с. 49, II. Какви училища ни трябва, Нешо Бончев. Литературна критика и публицистика, 1962).

Критиката на Нешо Бончев винаги взема практическа насока. „Аз не го чух през цели четири години нито един път да празнелови“ — хвали го учителят му Йордан Ненов. В писмо до Марин Дринов Н. Бончев пише: „Каква енергия усетях, кога ся върнах из Турско и как малко по малко се вовличах в господствующий тука индеферентизъм и сладостната леност... Българските работи отстъпят от зрението ти на далечно разстояние и няма какво да те буди и насърчава на жива деятелност...“¹ Каква самокритичност само! И какъв порив за „жива деятелност“. Н. Бончев не само носи в ума и съзнанието високи образци на изкуството, не само отстоява високи естетически мерки, но е готов да подкрепи енциклопедичната си ерудираност и завидната надареност в различни области на науката — социология, история, философия, филология — и в практическа деятелност.

¹ Пос. книга, с. 212, из писмо до М. Дринов от 1870 г.

Както вече допуснах, съпоставката с феодално-крепостното държавно устройство на Русия може би е успокоявала съзнанието на Н. Бончев относно българската съдба и е неутрализираща може би социалната острота на писанията му. Той идва на литературното поле за кратко време и то тогава, когато литературно-художествените и социални процеси нямат още ясен характер и категорична насоченост. В тази обстановка понятно е защо критическото дарование на Н. Бончев има епизодични и разпокъсани прояви; критикът се хвърля ту към педагогиката, ту към литературата (и то в нейните публицистични изяви), ту към превода и чуждите литератури. Н. Бончев търси центъра на своята дейност и това не го затруднява — във всичко той влага патоса на културното и духовното изграждане, макар да го винят в романтизъм и неразбиране на условията.

Ще се чуят и в по-късно време гласове, неодобряващи Нешо Бончевия естетически максимализъм, проявен особено остро към Пърличевия превод на „Илиада“. Но при това не се отчитат особените условия за критиката, създали се при едно най-благоприятно стечение на обстоятелства тогава у нас. Реформаторските настроения, донесени от чужбина, намират най-„плодотворна“ почва — „Българско книжовно дружество“ покрай другите цели си поставя и задачата да подпомага и развива оная критика, в „която да се поддържа авторитетът на добрите и достойни съчинения . . .“, а всички долни и без всяко достойнство да се представят така, щото всеки един да разбере тяхната нищожност и вредителност и да ги отхвърли.²

Като имаме пред вид, че статията, от която привеждаме този цитат, е публикувана в кн.2 на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, 1870 г. — т. е. една година преди да се появи на страниците на списанието Н. Бончев — би било наивно да пренебрегваме или омаловажаваме условията, при които ще се изяви нашият първи критик. Явно той не идва на голо поле, нито пък високите критерии, който ще предяви към публикацииите на сп. „Читалище“, е една външна, привнесена претенция. Още повече, че в посочената статия четем и следните редове: „Дружеството тука можеше тутакси да пристъпи към самия разбор на някое си списание, без да се пуца в особена разправа за критиката, каквато сторихме с това, що казахме дотука за нея въобще.“ Така Васил Друмев — един от основателите и постоянните членове на Дружеството, подготвя почвата за една такава статия, каквато е „Читалище, временно списание“. Статия, в която са заложили — методологически и исторически — много от началата на българската критика.

Най-пълно и обхватно критическият талант на Н. Бончев се разкрива в статията за сп. „Читалище“. „У нас няма още истинно талантиливи писатели или пък които ги има, останаха непростително хладнокръвни към това списание още от самото му начало.“ Тази „горчива истина“ Н. Бончев открива, като преглежда броевете на рецензираното издание. Така че двоен е упрекът — и към „Читалище“, и към ония от талантиливите писатели, които са останали „непростително хладнокръвни“ към него. . .

Когато четем тази статия, у нас се затвърждава впечатлението, че първият ни критик не е успял да изясни положението си на „пръв“ в една област, където явно няма по-подготвен от него. Независимо от категоричните и строги оценки Н. Бончев няма необходимото самочувствие, поне за времето, в което излизат няколкото му литературни статии. А някои отдават високите му естетически мерки на високото му самонамнение. Но в такъв случай Бончев нямаше да спира до Пърличев и Славейков. Всички тия, полярни по своя замисъл съждения се обезсмислят от факта, че Н. Бончев все още беше в началото на една дейност, която за него е от изключително, съдбовно значение, та и затова той буквално „опипва“

² В. Друмев. Художествено творчество, критика. С., 1976, с.536, 7.

пътищата към нея. Смъртта му го сварва все още неподготвен (в практическия и житейския смисъл) и неизяснил за себе си отговорното назначение на попрището,³ за което бе готов да отдаде всичко.³

Колко високо поставя Н. Бончев мисията на писателя (а и на критика), се вижда от разбирането му на литературата като самопознание. „Самопознание е начало на литературата — пише той по повод превода на „Тарас Булба“. — Мътно се появява това самопознание в народното творчество: в песни, приказници, вярвания, но повече и повече се проявява в неговата писменост. „И понатам: „Народ, който си познае битието и може да се изкаже в литературата си, има богат и пълен живот...“ (с.151, 152 на пос. книга). В нашите условия тогава това са философски прозрения с конкретно историческа стойност. Нищо не може да замени ролята на литературата и писателя в едно време, когато народът израства от собственото си съзнание, когато главен двигател на духовното му издигане е неговото самопознание. Удивлява ни отново способността на Н. Бончев да мисли исторически конкретно, да намира най-точен израз на вътрешния порив за служба на народа. По патос статиите на Бончев някъде доближават и дори напомнят Ботев. Образният, понякога метафоричен, а нерядко сатиричен език на критика издава жив темперамент и остро чувство за практическия смисъл на писаното. Не е случаен фактът, че критиката му допада на Ботев. За разлика от „оние наши „книжници“, които я намират пристрастно строга и прекалено остра“, Ботев смята, че тя е „даже доста снизходителна към някои и други авторитети, които просто шарлатанствуват в нашата литература.“⁴ Не може да не се е посмял Ботев и на такива редове като: „... Четем по-надолу: „Но нека прескочим откъде Франца високите и снегопокрити Алпийски гори.“ Добре, да прескочим, мислим си ние, не е голяма работа. Прескачаме, а авторът захваща, като поет: „Ето та, хубава Италио... Коя сила ти помогна да съхраниш народний си живот“... И пак захваща, както горе, да поменува Данте, Петрархи (Петрарка), Мачиявели (Макиавели), Гишардин (Гвичардини), Клопсток (Клопшюк)... и проч.“ (с.122, 123 от пос. книга).

Така люто Н. Бончев осмива нещастния автор, че той трудно би се решил втори път да се яви с подобни писания. Иронията е основно средство на критика в статията му за сп. „Читалище“, но той не се отказва от нея и в другите си статии. Според С. Радев Нешо Бончев жестоко се е надсмял над Пърличев. И несправедливо. Но когато четем двете успоредни колони — с превода на Пърличев и този на Н. Бончев, — ние неволно се питаме: Какво несправедливо и жестоко има в това да бъде казана една истина — направо, „делно“ и „умно“, както се е изразил Ботев.

Цялата беда в литературното поле според Н. Бончев иде от оная напаст, неразбираща писателската работа — „дали е тя според силите им“, както и „за кого е извършвана тая работа“. Без уговорки критикът отрязва: това не струва, тоя не го бива да пише стихове... Петнадесетината автори, които Бончев пряко или косвено засяга в статията за сп. „Читалище“, с малки изключения са хора учайни за това отговорно поприще. И затова авторът осмива не толкова техте жалки опити, но „безцелността“ на списанието, липсата на всякаква програма, неумението му да излезе пред читателя по определен въпрос ясно и „повече“ просто.

³ Все още не сме запознати с цялото литературно наследство на Н. Бончев. А допустимо е освен незавършените статии да се намерят и такива, които са печатани в руски периодични издания.

⁴ В прегледа, който Ботев прави на „Периодическо списание“, кн.9 и 10 за 1873 г., Н. Бончев е критикуван за езика му — „неокастрен, необработен, пълен с русизми“ — макар „критиката на Н. Бончева да е написана делно, умно и справедливо“. Вж. Христо Ботев. Собр. съч. в три тома. Том I. С., 1976, с. 166.

У Н. Бончев улавяме ироничния стил на Ботев и Зах. Стоянов, на Алеко и Ст. Михайловски. Същата острота и „подлютеност“ на изразите, все това вечно недоволство от нашата инертност, главно от безплодието на интелигенцията. „Това ти е „Читалище“ и интелигенцията, от която всички толкова много чакаме. Общи извод от разгледването на тоя журнал може да бъде такъв: ние, българите, в сред това необозримо и необятно поле на европейската наука сме така, както когато някой селянин иде на Света гора и на Божи гроб, па не знае кое първо да изгледа; очите му се разбягат насам и нататък, па като се върне назад, той приказва: „Сребро и злато капе и безценни камъне“ (с.130 от пос. книга). И още един израз: „Който дерзае да се качва на Олимп, той трябва да се просвети духом, да се напои до костите със сладостната Омирова поезия и да не се връща назад с празни ръце, та да ни свири на гайда“ (с.134).

* * *

Съвсем друг Нешо Бончев ни се разкрива в статията за Гогол. Изненадват не толкова добрата осведоменост и личното мнение на критика по конкретни проблеми на руската литература, колкото анализите и чудесният портрет на Гогол, нарисуван съвсем непретенциозно, но удивително точно.

В тази статия именно Н. Бончев стига до истината, че литературата е незаменима като средство за национално самопознание. „Кога излязоха на свят „Старосветските помещици“, „Разпрята на Ивана Ивановича с Ивана Никифоровича“, „Невски проспект“, „Шинел“, „Писмата на лудий“, кога се появи комедията „Ревизор“ и най-после „Мъртви души“, руското общество взе да се озърта от страх наоколо и да пита: че това ли сме били ние? Толкова ли сме ниско паднале? Че где са нашите добри дела и християнски живот?“

Светът се оглежда в литературата, за да се поправи, според нашия критик. И поради това и самата литература трябва да се „поправи“, за да може да служи на великото се предназначение, да изпълни отговорната си мисия. В самокритичните бележки за превода на „Тарас Булба“ Н. Бончев писа: „Днеска всичко, що се пише на български, е дебело, недодялано, защото още не се е обработил и устоял езикът ни, не е приел образа си. А причината е, че нямаме още даровити писатели, които, като изучат народното слово на самото му гнездо и вникнат в духа му, да могат после с писанията си да му бъдат за пример.“ Диалектиката на „обратната връзка“ в случая е разкрита пределно образно и ясно. За да даде, писателят трябва да умее да вземе. И обратното...

Просветителските позиции, от които Нешо Бончев защитава една в дълбоката си същност нравствена кауза, са позицията на една плеяда наши възпитаници руски. На първо място това е приятелят му Марин Дринов, Р. Жинзифов, К. Миладинов, П. Каравелов, това е цялото „книжовно“ дружество, чиято програма търси решението на всички национални въпроси в науката. И все пак Нешо Бончев практически надмогва просветителските позиции: секторът, в който работи, повелява една пряка и делова намеса в културния живот, намеса, която поради същността на критическото дело не се помирява с поуката и сухата дидактика, но търси практическия резултат. В тоя смисъл Нешо Бончев прескочи в границите на практическата дейтелност. „Да се отърсим от теглото“ и — „Да познаем човешкото си достойнство“ са две максими, които не сплитат дилемата на неговото поведение, а просто се допълват взаимно и търсят своето разумно осъществяване. Н. Бончев не говори за това, кое трябва да предхожда — познанието или действието. Но за него — като нагласа и светоглед — единствено сигурно средство за противостоене на „иноземната“ експанзия е интензивното самопознание, усиленото въздигане на националния дух чрез науката и литературата. И затова Бончев слага на едни везни „хляба насущний“ и духовната храна на на-

рода, не разделя националната съдба от националната чест, историческата участ от начините за промяна на тази участ.

В заключение трябва да повторим баналното съждение за недостатъчното проучване наследството и мястото на Нешо Бончев в контекста на литературното ни развитие. За нас обаче е достатъчно и това да приемаме наследството и делото му като начало на един нов вид дейност в сферата на духовното — дейност, най-тясно свързана с висока степен на национално и литературно самопознание. В това е и главната заслуга на основоположника — да вгради „сянка“ в най-подходящо и най-нужно време, да бъде ясен знак за следовниците...